

سرنخ‌هایی از پیشینه چاپ نزد مسلمانان

محسن جعفری مذهب

از دوره فاطمیان، ایوبیان و مملوکان در کشورهای سوریه و مصر، آثاری از چاپ می‌بینیم که به صورت حواله پول، کارت بازی، و طرش (ادعیه کاغذی که بیشتر زائران مکه از آنها استفاده می‌کردند و دعاهایی که همراه خود می‌بردند) وجود دارد.^۱ اینک تنها به قصد گذاشتن سرنخ‌هایی برای پیگیری داستان پیشینه چاپ در نزد مسلمانان، یادداشتی از جفری را پر را به همراه منابعش در اختیار می‌گذارم. باشد که دیگران پیگیر آن باشند. نمونه‌هایی از طرش‌های موجود در ادامه می‌آید.

دکتر جفری راپر، مشاور بین‌المللی کتابشناسی و کتابخانه است و با مؤسسه مطالعات تمدن‌های مسلمان در لندن و سایر نهادهای علمی همکاری دارد. در دانشگاه دورام و دانشگاه آمریکایی قاهره درس خوانده است، از ۱۹۸۲ - ۲۰۰۳ رئیس واحد کتابشناسی اسلامی در دانشگاه کمبریج و سردبیر ایندکس ایسلامیکوس Index Islamicus است که عمده‌ترین کتابشناسی جامع و ابزار جستجو برای مقالات نشریات در تمام جنبه‌های اسلام و جهان اسلام است. او همچنین دبیر بنیاد جهانی بررسی نسخه‌های خطی اسلامی الفرقان، رئیس کمیته کتابخانه‌های خاورمیانه (MELCOM - انگلستان) و نویسنده آثار مرجع مختلف بوده است. او درباره کتابشناسی و تاریخ چاپ و نشر در جهان اسلام تحقیق کرده، نوشته و سخنرانی کرده است و نمایشگاه‌هایی در مورد این موضوع در دانشگاه کمبریج، کتابخانه و موزه گوتنبرگ ماینس برگزار کرده است. او در حال حاضر دبیر همکار کتاب در دست انتشار همراه کتاب آکسفورد Oxford Companion to the Book است. برای سیاهه جامع آثارش به پایان نوشته بنگرید.

۱. جعفری، مذهب، محسن، «بررسی تاریخیچه صنعت چاپ در ایران» کتاب ماه کلیات، سال سیزدهم، شماره ۸ (پیاپی ۱۵۲)، مرداد ۱۳۸۹، ص ۵

چاپ مسلمانان قبل از گوتنبرگ^۱

جعفری راپر

اغلب نام هنرور آلمانی سده پانزدهم، یوهانس گوتنبرگ اهل ماینس، با اختراع هنر و صنعت چاپ اعتبار می‌یابد. شکی نیست که صنعت چاپ، تحولی بزرگ در ارتباطات انسانی و انباشت دانش به وجود آورد، اما واقعاً این اختراع در سده پانزدهم در اروپا اتفاق افتاد؟

به نظر می‌رسد گوتنبرگ نخستین کسی باشد که دستگاه چاپ را ساخته است، اما اندیشه چاپ - یعنی تولید نسخه‌های متعدد از یک متن با انتقال آن از یک سطح محکم به سطوح نرم اثر پذیر (به خصوص کاغذ) - بسیار قدیمی‌تر است. چینی‌ها در اوایل سده چهارم میلادی این کار را انجام داده بودند و قدیمی‌ترین متن شناخته شده چاپی تاریخ‌دار، متعلق به سال ۸۶۸ است. این متن *سوترای درخشان*، ترجمه‌ای چینی از متنی بودایی است که در حال حاضر در کتابخانه بریتانیا نگهداری شود.^۲ کمتر می‌دانیم که کمی بیش از صد سال بعد از آن، مسلمانان نیز متونی از جمله بخش‌هایی از قرآن را چاپ کردند. آنان هنر و صنعت کاغذسازی چینی را دریافتند و به طور گسترده‌ای در سرزمین‌های مسلمان پراکنده کردند که منجر به رشد عمده‌ای در تولید متون دست‌نوشته شده است.

اما یک نوع متن، هواداران گسترده‌ای داشت: این مجموعه شخصی بود از دعا، طلسمات، گزیده‌های قرآن و اسما الحسنی (نام‌های زیبای خدا)، که تقاضای زیادی در میان مسلمانان، از غنی و فقیر و باسواد و بی‌سواد داشت. آنها به خصوص به عنوان تعویذ (رفع چشم زخم) مورد استفاده قرار می‌گرفت که اغلب لوله شده و در غلافی بود؛ بنابراین در مصر عصر فاطمی، این متون را در نوارهای کاغذی و در نسخه‌های متعدد تهیه می‌کردند. تعدادی از آنها توسط باستان‌شناسان در کاوش‌های فسطاط (قاهره قدیم) به دست آمده، و می‌توان برای آنها تاریخ سده ۱۰ را تعیین کرد. نمونه‌های دیگر از جای‌های مختلف در مصر، که در آن آب و هوای خشک به حفظ آنها کمک کرده به دست آمده‌اند.

سبک خط عربی استفاده شده در آنها، چیزی بین خط کوفی متأخر و نسخ کتیبه‌ای و انواع خطوطی است که در عصر مملوکان (سده ۱۱ تا ۱۶) به کار می‌رفت. یک نمونه خوب متأخر بر روی کاغذ ایتالیایی واترمارک‌دار از سده پانزدهم چاپ شده است؛ بنابراین چاپ مسلمان حدود پانصد سال ادامه داشت.

ما نمی‌دانیم که آیا ممکن است این فعالیت بر اندیشه چاپ در اروپا تأثیر گذاشته باشد. هیچ مدرکی وجود ندارد، اما با توجه به نخستین نمونه‌های چاپ کلیشه‌ای اروپایی این احتمال را نمی‌توان رد کرد. حتی پیشنهاد شده است که کلمه ایتالیایی تاروچی *tarocchi*، به معنی کارت‌های تاروت (که جزو نخستین آثار چاپ کلیشه‌ای در اروپاست)، ممکن است از واژه عربی طرش *tarsh* مشتق شده باشد، اما این نظریه

1. <http://muslim-heritage.blogspot.com/2008/05/muslim-printing-before-gutenberg.html>

۲. برای شناخت بیشتر این متن نک: جم، محسن «سوترای درخشان: کهن‌ترین نوشته چاپی»، پیام بهارستان، شماره ۳۶، خرداد ۱۳۸۳.

بسیار سهل‌انگارانه است و شواهد بیشتری لازم است که بتوان آن را پذیرفت. برخی از این اسناد چاپ شده، طرح‌هایی کاملاً پیچیده، سرلوح‌ها، خطاطی، حروف متقاطع، شکل‌های هندسی، هلال‌ها و استفاده از رنگ را نشان می‌دهند و تنوع فراوانی از انواع خط دارند. حدود شصت نمونه از این قطعه عربی چاپ شده در کتابخانه‌ها و موزه‌های اروپا و آمریکا و تعداد نامشخصی در خود مصر به جای مانده است. یک نمونه در یک مجموعه خصوصی، ممکن است در افغانستان یا ایران تولید شده باشد، جایی که از منابع تاریخی در می‌یابیم که پول کاغذی نیز در دوره مغولان در آنجا چاپ شده بود. اشارات تاریخی یا ادبی کمی به تولید متون چاپ شده وجود دارد: در اشعار عربی از سده‌های ۱۰ و ۱۴ به استفاده از طرش tarsh برای تولید نسخه از تعویذ اشاره شده است. پیشنهاد شده که این واژه غیر کلاسیک عربی برای صفحات قلع با حروف برجسته یا حکاکی برجسته، به کار می‌رفته که برای چاپ استفاده می‌شده است، اما این امکان نیز وجود دارد که به سبک چینی بلوک چوبی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. هنوز در تکنیک دقیق این کار شک وجود دارد. تردیدی نیست که مسلمانان از پنج سده قبل از گوتنبرگ، تمرین هنر و صنعت چاپ می‌کرده‌اند.

مراجع پژوهش:

- Bloom, Jonathan M., Paper before print: the history and impact of paper in the Islamic world. New Haven: Yale University Press, 2001; see especially pp. 218-219.
- Bulliet, Richard W., "Medieval Arabic tarsh: a forgotten chapter in the history of Arabic printing", Journal of the American Oriental Society 107 (1987), pp. 427-438.
- Carter, Thomas F., The invention of printing in China and its spread westward. Revised by L. Carrington Goodrich. New York: Ronald Press, 1955; see especially chapter 18.
- Depaulis, Thierry, "Documents imprimés de l'Egypte fatimide: un chapitre méconnu de l'histoire de l'imprimerie", Bulletin de la Société Archéologique, Historique et Artistique le Vieux Papier 35 / 349 (1998), pp. 133-136
- Fenton, Paul B., "Une xylographie arabe médiévale à la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg", Arabica 50 i (2003), pp. 114-117.
- Jahn, Karl, "Paper currency in Iran: a contribution to the cultural and economic history of Iran in the Mongol period", Journal of Asian History 4 (1970), pp. 101-135.
- Krek, Miroslav, "Arabic block printing as the precursor of printing in Europe: preliminary report", American Research Center in Egypt Newsletter, 129 (1985), pp. 12-16.
- Levi Della Vida, Giorgio, "An Arabic block print", Scientific Monthly, 59 (1944), pp. 473-474.
- Lunde, Paul, "A missing link", Aramco World Magazine 32 ii (1981), pp.26-27 (on block printed Arabic texts.)
- Schaefer, Karl, "Arabic printing before Gutenberg - block-printed Arabic amulets", Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter. A catalogue and companion to the exhibition. Ed. Eva Hanebutt-Benz - Dagmar Glass - Geoffrey Roper in collaboration with Theo Smets / Gutenberg Museum Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft. Westhofen: WVA-Verlag Skulima, 2002, pp.123-128.
- Schaefer, Karl, "Eleven medieval Arabic block prints in the Cambridge University

Library", Arabica 48 ii (2001), pp.210-239.

- Schaefer, Karl, "The Scheide tarsh. Princeton University Library Chronicle 56 iii (1995), pp.400-430.
- Schaefer, Karl, Enigmatic charms: medieval Arabic block printed amulets in American and European libraries and museums. Leiden: Brill, 2006 (Handbook of Oriental Studies, I/82)

کارهای جفری راپر درباره چاپ

(With E.Hanebutt-Benz & D.Glaß, in collaboration with T.Smets): Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter = Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung. Gutenberg Museum Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft. Westhofen 2002.

"Arabic printing: its history and significance". Ur, 1982 i, pp.23-30.

«Arabic incunabula. L'Arabisant, 21 (1982), pp. 18-28.

«George Percy Badger (1815-1888)". British Society for Middle Eastern Studies Bulletin, 11 (1984), pp. 140-145.

"Bibliography of George Percy Badger (1815-88)". British Society for Middle Eastern Studies Bulletin, 11 (1984), pp. 145-155.

"Arabic printing and publishing in England before 1820". British Society for Middle Eastern Studies Bulletin, 12 (1985), pp. 12-32.

"The export of Arabic books from Europe to the Middle East in the 18th century". BRISMES: British Society for Middle Eastern Studies (in association with AFEMAM): Proceedings of the 1989 International Conference on Europe and the Middle East ... Durham ... 1989. Oxford 1989, pp. 226-233.

"National awareness, civic rights and the rôle of the printing press in the 19th century: the careers and opinions of Fāris al-Shidyāq, his colleagues and patrons". Democracy in the Middle East: proceedings of the annual conference of the British Society for Middle Eastern Studies ... 1992. St Andrews 1992, pp.180-188.

"Fāris al-Shidyāq and the transition from scribal to print culture in the Middle East". The book in the Islamic world: the written word and communication in the Middle East. Ed. G.N.Atiyeh. Albany (USA) 1995, pp. 283-292.

"Reference books". The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic world. J.L.Esposito (ed.). Volume 3. New York 1995, pp. 415-420.

"Islamic art. III,8: Printing". The Dictionary of Art, vol. 16. London & New York 1996, pp. 359-363.

"Ahmad Faris al-Shidyāq (d. 1887) in Cambridge". Cambridge Bibliographical Society Newsletter, Summer 1996, pp.5-8.

"Turkish printing and publishing in Malta in the 1830s. (Imprimerie et publications turques à Malte dans les années 1830)". Turcica, 29 (1997) pp. 413-421.

"Printing and publishing". Encyclopedia of Arabic literature. Ed. J.S.Meisami & P.Starkey. London 1998, pp. 613-615.

"Persian printing and publishing in England in the 17th century". Iran and Iranian studies: essays in honor of Iraj Afshar. Ed. Kambiz Eslami. Princeton 1998, pp. 316-328.

"Ahmad Fāris al-Shidyāq and the libraries of Europe and the Ottoman Empire". Libraries & Culture, 33 iii (1998), pp. 233-248.

- "Ahmad Fāris al-Shidyāq (ö.1887) ve Avrupa ve Osmanlı imparatorluğu kütüphaneleri". *Kütüphanecilik Dergisi*, 5 (1998), pp. 111-130.
- "Texts from nineteenth-century Egypt: the role of E.W. Lane". *Travellers in Egypt*. Ed. P.Starkey & J.Starkey. London 1998, pp. 244-254.
- "The beginnings of Arabic printing by the ABCFM, 1822-1841". *Harvard Library Bulletin*, N.S.9 i / 1998 (1999), pp.50-68.
- (With J.Tait): "Coptic typography: a brief sketch = Koptische Typographie: eine kurze Skizze". *Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter = Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*. Ed. E.Hanebutt-Benz, D.Glaß, G.Roper / Gutenberg Museum Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft. Westhofen: Skulima, 2002, pp. 117-121.
- "Early Arabic printing in Europe = Arabische Frühdruck in Europa". *Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter = Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*. Ed. E.Hanebutt-Benz, D.Glaß, G.Roper / Gutenberg Museum Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft. Westhofen: Skulima, 2002, pp. 129-150.
- (With D.Glaß): "Arabische Buchdruck in der arabischen Welt = The printing of Arabic books in the Arab world". *Middle Eastern languages and the print revolution: a cross-cultural encounter = Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: eine interkulturelle Begegnung*. Ed. E.Hanebutt-Benz, D.Glaß, G.Roper / Gutenberg Museum Mainz, Internationale Gutenberg-Gesellschaft. Westhofen: Skulima, 2002, pp. 177-205.
- "Fāris al-Shidyāq wa-'l-intiqāl min thaqāfat al-naskh ilā thaqāfat al-tibā'a fī al-sharq al-awsat". (Translated into Arabic by 'Abd al-Sattār al-Halwajī) *Al-Kitāb fī al-'ālam al-islāmī: al-kalima al-maktūba ka-wasīla li'l-ittisāl fī mīnāqat al-sharq al-awsat*. Edited by George 'Atiya, Kuwait: The National Council for Culture, Arts and Literature. (Series 'Ālam al-ma'rifa, 297), pp. 189-209. ["Arabic translation of "Fāris al-Shidyāq and the transition from scribal to print culture in the Middle East", 1995].
- "Christian Rassam (1808-72): translator, interpreter, diplomat and liar". *Travellers in the Near East*. Ed. Charles Foster. London: Stacey International, 2004, pp. 183-200.
- "Badger, George Percy (1815-1888)". *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press, 2004. Vol.3, p.201.
- "Faris, Ahmad (Ahmad Fāris; formerly Faris ibn Yusuf al-Shidyāq) (1805/6-1887)". *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press, 2004. Vol.19, pp.47-48.
- "Wright, William (1830-1889)". *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press, 2004. Vol.60, pp.506-507.
- "Arabic books printed in Malta 1826-42: some physical characteristics". *History of printing and publishing in the languages and countries of the Middle East*, ed. Philip Sadgrove. Oxford: Oxford University Press on behalf of the University of Manchester, 2004 (2005) (*Journal of Semitic Studies*, Supplement 15), pp. 111-129.
- "Al-Jawā'ib Press and the edition and transmission of Arabic manuscript texts in the 19th century". *Theoretical approaches to the transmission of Oriental manuscripts: proceedings of a symposium held in Istanbul, March 28-30, 2001*, ed. Judith Pfeiffer, Manfred Kropp. Beirut: Orient-Institut; Würzburg: Ergon-Verlag, in Kommission, 2007 (Beiruter Texte und Studien, 111), pp. 237-247

"The printing press and change in the Arab world". Agent of change: print cultural studies after Elizabeth Eisenstein. Ed. Sabrina Alcorn Baron, Eric N. Lindquist & Eleanor F. Shevlin. Amherst & Boston: University of Massachusetts Press, in association with the Center for the Book, Library of Congress, 2007, pp. 250-267.

Document Berlin P 11970.

Copyright: Staatliche Museen zu Berlin. Preussischer Kulturbesitz, Berlin, Germany. Photo: Jürgen Liepe.

Document Michaelides (charta) E 31.

Copyright of Cambridge University Library.

Document T-S Ar 20.1.

Copyright of Cambridge University Library.

Document M.2002.1.370.

Los Angeles Museum of Art,
The Madina Collection of Islamic Art,
gift of Camilla Chandler Frost.

Copyright of Los Angeles County Museum of Arts.

Document 1975.192.21.

The Metropolitan Museum of Art in New York,
Gift of Richard Ettinghausen, 1975.

Copyright The Metropolitan Museum of Art in New York.

Document 1978.546.33.

The Metropolitan Museum of Art in New York,
Gift of Nelly, Violet and Elie Abemayor,
in memory of Michael Abemayor, 1978.

Copyright The Metropolitan Museum of Art in New York.

Document 1978.546.37.

The Metropolitan Museum of Art in New York,
Gift of Nelly, Violet and Elie Abemayor,
in memory of Michael Abemayor, 1978.

Copyright The The Metropolitan Museum of Art in New York.

Arabic block print (Egypt, early 15th century).

Copyright Gutenberg-Museum, Mainz, Germany,
item GM 03.1 Schr.

سرخ هایی از پیشینه چاپ نزد مسلمانان / محسن جعفری مذهب

پیام بهارستان / ۲۵، سه، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱

پیام بهارستان / ۲۵، س، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱

سرخ هایی از پیشینه چاپ نزد مسلمانان / محسن جعفری مذهب

پیام بهارستان / ۲۵، سه، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱

سرنخ هایی از پیشینه چاپ نزد مسلمانان / محسن جعفری مذهب

پیام بهارستان / ۲۵، سه، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱

سرخ هایی از پیشینه چاپ نزد مسلمانان / محسن جعفری مذهب

پیام بهارستان / ۲۵، سه، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱

پیام بهارستان / ۲۵، سه، ش ۱۷ / پاییز ۱۳۹۱